

Adsumus XVI.

Tanulmányok a XVIII. Eötvös Konferencia előadásaiból

ELTE Eötvös József Collegium
2018

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat kertében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Farkas Flóra, Juhász Daniella, Szűcs Bernadett

Az EC HÖK Választmány részéről a munkát szervezte: Barabás Gergő

Copyright © Eötvös Collegium 2018 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a Pátria Nyomda Zrt. nyomdaüzeme végezte.

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Simon László

ISBN 978-615-5371-87-5

Tartalomjegyzék

BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK

Anga Zalán	
A magyar aulikus arisztokrácia politikai jelentősége Schwarzenberg és Windisch-Grätz kapcsolatának tükrében az 1848/49-es szabadságharc kezdeti szakaszán	11
Cservég Viola	
A vasúti pályaudvar mint a 20. század katedrálisa.....	25
Fejes Richárd	
A nyomtatott irodalom revitalizálásának lehetőségei: transz- és monomedialitás Mark Z. Danielewski <i>House of Leaves</i> című regényében	37
Havasi Zsuzsanna	
Eljátszott hercegnő. A <i>Francia szépség</i> a <i>Clèves hercegnő</i> adaptációjaként	49
Jakab Eszter	
A Mahábódhi-templom szimbolikája és jelentősége.....	63
Juracsek Kata	
Ulickaja: <i>Életművésznők</i> . Műfajpoétikai kérdések	75
Kiss Balázs	
Egyiptom-motívumok és referenciák az Augustus-kor irodalmában	89
Kovács Dominika	
Egy (majdnem) elfelejtett XX. századi Homérosz-fordítás	109
Lódi Csilla	
Egy országos kiállítás a nemzettudat szolgálatában. Az 1939-es Zürichi Országos Kiállítás háttérének elemzése.....	123
Marton Máté	
Létó gyermeke és Brutus végzetes sorsa.....	141
Molnár Erik	
A szeretet metaforái	163
Mosa Diána	
A francia nyelv etimológialapú tanítása magyar anyanyelvűeknek	179
Németh Anna	
Euripidész – <i>Médeia</i> . Pier Paolo Pasolini – <i>Médeia</i>	209
Szűcs Bernadett	
A kopt ikonok állatszimbolikája.....	227
Ternovác Adél	
Egy gyűjtemény datálási módszertana a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében.....	247

Egy (majdnem) elfelejtett XX. századi Homérosz-fordítás

Kovács Dominika

Mivel a görög, illetve a latin nyelvoktatás kiszorult a középiskolai oktatásból (előbbi teljesen, utóbbi majdnem teljesen eltűnt), az érdeklődő olvasók ma már többnyire nem tudják eredetiben tanulmányozni az ókori szerzőket, ehelyett – jobb híján – „csak” műfordítások segítségével ismerkedhetnek meg a klasszikus szövegekkel. A műfordítás mint irodalmi tevékenység megítélése szintén jelentős változáson ment át az utóbbi évtizedekben. Immár nem egy-egy jó (vagy kevésbé jó) költő tehetségtől vezetett keze munkáját látjuk a magyarított művekben, sokkal inkább már-már tudományos igénnyel megalapozott és következetesen alkalmazott fordítói elvek gyakorlatba ültetését várjuk el a természetesen szöveghű és „magyarul hangzó” végeredménytől. Más szóval nemcsak az irodalomnak általában, hanem a műfordításnak is van elmélete. Nem meglepő, hogy a műfordítás elméletét tárgyaló kutatók szívesen nyúlnak antik, klasszikus szövegek műfordításaikhoz, melyek elemzése már jó néhány alkalommal szolgált önálló tanulmánykötetek tárgyául. Tanárszakos hallgatóként magam is egy ilyen szöveget, egy Homérosz-fordítás eddig kiadatlan változatát kívánom bemutatni a következőkben. A dolgozat tudományos újdonságát éppen utóbbi ténynek, vagyis a szöveg kiadatlanságának köszönheti.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Kézirattára Nyelvtud. 4712/1-5 jelzet alatt őrzi Ponori Thewrewk Emil nem közölt Iliász-fordításának (VII–XI. ének) kéziratát. Ezúton köszönöm Tóth Gábor tanár úrnak, a Kézirattár munkatársának az anyag tanulmányozásához nyújtott támogatását, valamint a hazai Homérosz-kutatás doyenjének, a fordítás kiadott részét (I–VI. ének) behatóan elemző Ritoók Zsigmond professzor úrnak a személyes konzultációk során nyújtott segítségét. A dolgozatban a függelékként saját átírásban csatolt szöveg fordítástechnikai elemzését kísérem meg bemutatni. Elsősorban azt vizsgálom, hogy miként alkalmazkodik Ponori Thewrewk kora esztétikai elvárásaihoz, mennyire tér el munkája Devecseri Gábornak a közvélemény által méltakadónak tartott fordítástól, és milyen pontokon haladja meg elődei fordításait.

A magyar Homérosz-fordítások

A homéroszi eposzok hazai fordítástörténetét sokan sokféleképpen ragadták meg és elemezték. Az első magyarországi Homérosz-fordító Janus Pannonius volt, aki az Iliászból két részletet fordított még latinra.¹ Hosszú idő elteltével Molnár János 1760-ban a *Régi jeles épületekről* című munkájában közölte az Odüsszeia két sorát magyarul, hexameterben (1, 346–347).² E vállalkozást számos magyar költő követte, és így a homéroszi eposzok hol teljes, hol töredékes magyar fordításai a mai napig számszerűen legalább nyolcvanegy alkalommal jelentek meg. Ebben vannak néhány soros töredékek, néhányan a teljes eposz fordításával próbálkoztak, de akadtak olyanok is, akik egy-egy tanulmányukhoz fordítottak le pár sort a költeményekből. Az első teljes magyar Iliász-fordítást Vályi Nagy Ferenc közölte 1821-ben, 1853-ban Szabó István, 1856-ban az első prózai fordításban Jancsó Lajos jelentette meg, majd 1858–1866-ig folyó beszédben publikálta Telfy Iván saját fordítását. Őt követte Kemenes (Kempf) József, aki 1885–1887 között az Iliásznak prózai, majd 1891-ben hexameteres fordítását jelentette meg, ugyanebben az évben Csengery János is kiadta saját Iliász-fordítását. 1896-ban Szarvas Gábor az Iliász első énekét prózában fordította le.³ A vers zengése ennek következtében elveszett, maga a fordítás is visszhangtalanul homályba merült. A XIX. században Homérosz műveit tehát kevesen próbálták hexameterben lefordítani. Nem meglepő, hogy maga Kölcsey is megküzdött az Iliász magyar nyelvre való átültetésével. Az 1823-as év mégis más szempontból vált fontossá. Kölcsey Szemerének Csekén írt levelében arról számol be, hogy Vályi Nagy Ferenc több sort vett át az ő Iliász-fordításából.⁴ Ezzel vette kezdetét a magyar irodalom első plágium-ügye, amelyet Iliász-pör néven szokás emlegetni.⁵ Dolgozatom a kérdést szorosabban nem érinti, így az állásfoglalástól tartózkodom.

Az eposznak a magyar fordításban megválasztott versmértéke a XX. század elején sem a hexameter dominálását mutatta, ugyanis Baksay Sándor Arany János elbeszélő költeményének, a Toldinak versformájában közölte a teljes Iliászt, amiről Babits így vélekedett: „Alakhú magyar Homérosz nincs teljes

¹ RÍTOÓK Zsigmond (2006), A magyar Homérosz-fordítások. XVIII – XIX. század, in: HAJDU Péter – POLGÁR Anikó (szerk., 2006): *Papirgaluska*. Budapest, Balassi, 21.

² PONORI THEWREWK Emil (ford., 1906) *Homeros: Ilias. Első kötet. I–VI. ének*. Budapest, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum, 55.

³ PONORI THEWREWK, i. m., 68.

⁴ KÖLCSEY Ferenc (1960), *Összes művei I*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 455.

⁵ RÍTOÓK (2006), 35.

költői értékű. A hexameteres fordítások laposak, színtelenek. Különben is a magyar hexameter más, mint a görög. Ünnepelesebb, merevebb, csöppet sem népies. Ez vitte Baksay Sándort arra, hogy magyar alexandrinokban, a Toldi versformájában, fordítsa le az Ilias-t és az Odysseia felét. Munkája nagyon szép; de túlságosan is magyar népi – vagy inkább Arany János-i – ízt ad a hellén klasszikusoknak. Az egyetlen alakhú fordítás viszont, amely rangos magyar költőtől származik, a Kölcseyé, csak az Ilias legelejét adja, a nyelve és prozódiaja elég avult.”⁶ A XX. század nagy kérdése tehát nem az volt, hogy lehet-e Homéroszt fordítani, hanem hogy hogyan kell. 1952-ben közölte először Devecseri Gábor saját, máig mértékadónak tekintett fordítását.⁷

A fentiekből jól látszik, hogy teljes magyar Homérosz-fordítás nem sok akad, annál több töredékes vállalkozás maradt ránk. Ezek közül figyelemreméltó Ponori Thewrewk Emilnek befejezetlenül maradt Iliász-fordítása, amely az 1906-os évszámmal ellentétben valójában 1907 április vége felé került a nagyközönség elé.⁸ A könyv előszavában a következőt írja: „Hogy e fordítás, mely már 1900 óta van kinyomva, csak most kerül a közönség színe elé, annak fő oka, hogy a Bevezetés megírása sok fáradságos kutatással járt s ekközben – minthogy már benne voltam a munkában – rendszeres pontossággal akartam végezni.”⁹ Ez a „pontosság” nem holmi mentegetőzés, amit mi sem bizonyít jobban, mint maga a gondosan megszerkesztett, hetvenegy oldalas, igen részletgazdag *Bevezetés*. Nem véletlenül tartott a munka ilyen hosszú ideig. Ponori Thewrewk nemcsak klasszika-filológus és műfordító volt, hanem nyelvész is. A fordítás elkészülte után, a bevezetés megírása során sok kérdés merült fel benne, aminek ő maga szeretett volna utánajárni.¹⁰ Úgy gondolta, hogy észrevételeit a későbbi fordítások kötetében fogja közölni, de a folytatás soha nem jelent meg. Naplójából kiderül, hogy nem folytatta volna a munkát, ha nem kapott volna jó kritikákat.

Szűkebb vizsgálatunk tárgyát először egy 1899. január 30-án kelt naplóbemjegyzés említi: „Az II. VII. énekét ma kezdtem fordítani”. Ám a munka meglehetősen hosszan szünetelt, hiszen 1907. június 16-án ismét ezt írja: „Belefogtam az Ilias VII. fordításába.”¹¹ A lelkesedés ezúttal kitartott, szeptember 15-én már

⁶ BABITS Mihály (1978), *Az európai irodalom olvasókönyve, Töredék és vázlat*, s. a. r. GÁL István, Budapest, Magvető, 5.

⁷ RÍTOÓK (2009), 99.

⁸ RÍTOÓK, i. m., 70.

⁹ PONORI THEWREWK (1906), 8.

¹⁰ RÍTOÓK (2009), 71.

¹¹ Uo. 71.

a XI. énekhez fogott hozzá. Ponori Thewrewk *Ilias*-fordítása 1907. szeptember 30-án a XI. ének 95. sorával lezárul. E torzóban maradt mű kiadásra nem került, de a VII–XI. ének fordításának kézírata öt különálló füzetben fennmaradt.¹²

A kiadott hat ének

Fontos megemlítenünk, hogy Ponori Thewrewk nemcsak magát a művet igyekezett a kornak megfelelő, szabatos magyar nyelvre átültetni, hanem ennek a fordításmódszertanát, a közben felmerült gondolatait, észrevételeit is feljegyezte. Az *Iliász*-pör erősen jelen volt még a köztudatban, így Thewrewk már feljegyzéseiben is körültekintően hivatkozik korábbi vagy kortárs fordítók műveire, mint például Vályi Nagy Ferenc, Szabó István, Kemenes (Kempf) József és kisebb számban Csengery István, valamint Kazinczy Ferenc.

Ahogy már fentebb említettem, a megjelenés idejének elhúzódnását nem a fordítás el nem készülte, hanem a bevezetés igen alapos megszerkesztése okozta. Ponori Thewrewk az előszóban két oldalon keresztül kifejti munkája megszületésének okát, annak bírálatait. Hogy miért éppen Homérosz *Iliász*ának fordításába kezdett bele, arról így nyilatkozik: „Attól az időtől fogva sok mindenféle sürgős teendő okozta, hogy fordításom folytatását mindinkább elhalasztam, míg olyan figyelmeztetéseket nem hallottam, melyek gondolkodóba ejtettek s rábírtak arra, hogy irodalmi kötelességeim közül Homér-fordításomat tekintsem hátralevő életem főfeladatának”.¹³ Ezt követően Homéroszt és munkásságát dicséri, a műveket csillagokhoz hasonlítja. A bevezetés után a *Homérfordításról általában* című alfejezet következik. Ebben a részben egészen a rómaiaktól kezdődően sorra veszi a fontosabb egyetemes Homérosz-fordításokat. Ezt követően egy másik alfejezetben a vállalkozásnak magyar vonatkozását fejti ki. Áttekintését Dálnoki János 1569-es, trójai háborúról szóló munkájával kezdi, az elemzést pedig az *Iliász*-pör végével, majd a Kölcsey Szemerének

¹² A fordítás befejezetlenségére életrajzi okokat is találunk Ritoók Zsigmond monográfiájában. Ponori Thewrewk az 1890-es évektől kezdődően erőit az *Iliász* fordítására tartogatta, így klasszika-filológiai tárgyú dolgozatot nem írt ezekben az években. Az első hat ének kiadásának elhúzódnása miatt a tudományos életből is kezdett kiszorulni, és az ezt követő hanyatlás időszakát Ritoók Zsigmond így jellemzi: Thewrewk fokozatos kiszorítása tudományos irányítói helyzetéből. A sok megaláztatás után talán az utolsó csepp a pohárban Heinrich Gusztáv levele volt. Heinrich megírta Thewrewknek, hogy megkaphatná az *Iliász* fordításáért a Marczibányi-díjat, de csak úgy, ha lemond a díj-odaítéló bizottságban viselt tagságáról. Le is mondott, ám a díjat nem kapta meg. Ugyanabban az évben, 1907-ben Festus munkájáról is „lemond”, felveszi Lindsay-vel a kapcsolatot, majd a kéziratot el is küldi. Bár a pontos okát nem tudjuk, de ezek is közrejátszhattak abban, hogy további fordítás nem került kiadásra.

¹³ PONORI THEWREWK (1906), 5.

írt levelében megnevezett Szentléleki Antal, *Iliász* első énekének parafrázálásával zárja. Ezt a bevezetőt Ponori Thewrewk nem csupán áttekintés céljából alkotta meg, hanem fő célja a következő volt: „Elégségesnek vélem, hogy a fordítóink főhibájára figyelmeztetem az olvasót s egy pár mutatóvonalat szolgáló kritikai megjegyzés után a fordítások chronologiai sorrendjét ismertetem”.¹⁴ A kor fordítói munkáját így jellemezte: „Összes fordításaink – kevés kivétellel – sem a homerosi világ, sem a természet, sem a művészet tanulmányozására nem vallanak, pedig e nélkül az igazi műfordítás, amilyenre minden művelt nemzetnek törekednie kell, nem képzelhető. Az említett tehetség és említett tanulmány hiánya okozta azt a sok kellemetlen hibát, melyet Homérosz magyar ábrázolásában tapasztalunk”.¹⁵ A kritikai megjegyzéseket a *Bevezetés* végén egy *Könyvészet* nevet viselő összefoglalással fejezi be, melyben pontokba szedve kronologikusan felsorolja a magyar Homérosz-fordításokat, nemcsak az *Iliász*, hanem az *Odüsszeia* kapcsán is.

Az első hat ének fordításából számos szempont világossá válik. Ponori Thewrewk kifinomult ízlése tette lehetővé, hogy az eddig megjelent fordításokban használt anakronizmusokat ne alkalmazza. Mivel ő maga nyelvész is volt, tudta jól, hogy a nyelvfejlés eszköze a régi szavak felelevenítése és a tájszavaknak az irodalmi és köznyelvbe való beemelése.¹⁶ Ezen lehetőséggel előszeretettel élt, ugyanakkor ügyelve arra, hogy a fordításában használt szavak az olvasó számára még érthetőek legyenek, vagy legalábbis a szövegkörnyezetből kitalálhassa a jelentését. Ilyen például a *megimádkozni* (1, 457), mely jelentését tekintve az *imádságot elmondani* kifejezéssel azonos.¹⁷ Filológiai alaposága nem ment a fordítás formaiságának rovására, ám tartalmát tekintve olykor erőteljesebbre sikeredett az eredeti szöveghez képest.

A kézirat szövegének elemzése

A kiadatlan szöveg vizsgálata során több kérdés is felmerült a pontossággal, metrikai és szóképzéssel, nyelvtani és stilisztikai problémákkal kapcsolatban. Ponori Thewrewk Emilnek mind a kiadott, mind a kiadatlan Homérosz-fordításai híven követik a rekonstrukció elvét. Alapvető fontosságúnak tartotta a versforma megtartását, a magyar irodalmi hagyományba való beilleszkedés pedig nem vonta magával a versforma elmagyarosítását.

¹⁴ Uo. 50.

¹⁵ Uo. 50.

¹⁶ RITOÓK (2009), 73.

¹⁷ Uo. 73.

A formahűség mellett a megértésre is nagy hangsúlyt fektetett. Ő maga így indokolta: „Azt hiszem, amit a homerosi hexameter technikájában tapasztalunk, azt a magyarban is megragadhatjuk magunknak, még pedig annál is inkább, ha azt a magyarság javára fordíthatjuk.” Műfordító elvéből következik, hogy a lehető legpontosabb, már-már tükörfordítást igyekszik adni. Ez az irány nem Ponori Thewrewknél jelenik meg legelőször, hiszen már elődei is, gondolkodott itt például Vályi Nagy Ferencre, igyekeztek fordításukkal új kifejezéseket szolgáltatni a nyelv számára. Ez a reformkori örökség a fordítók számára már-már kötelezettségnek számított.

A kézirat öt különálló füzetből áll, a füzetek összterjedelme 210 oldal. A fordítás a VII. ének első sorával kezdődik 1907. június 16-án, és az ötödik füzet 32. oldalán ér véget a XI. ének 95. sorával 1907. szeptember 30-án. A kézirat címlapján a mű címén kívül a fordított ének száma és a fordítás kezdetének időpontja található. A kéziratban nagyon sok az áthúzás és a javítás, tehát egyáltalán nem tisztázott példányról van szó. Ponori Thewrewk a papírra hol ceruzával, hol pedig tintával írt, függetlenül attól, hogy a fordítást, vagy annak javítását írta-e le. Különböző módosításokat találunk a szövegben, amelyek grammatikai, metrikai, lexikai változtatásokra egyaránt kiterjednek. Ponori Thewrewk a nyelvtani vagy szóválasztásbeli problémákat magyarul hozzáfűzött megjegyzésekkel értékelte, módosította. A csupán fordításbeli áthúzással, néhol kisatírozással jelölte. A lapokon jól látható, hogy egy-egy sor helyes magyar megfelelőjét akár fél oldalon keresztül is próbálta tökéletesre csiszolni. A megjegyzéseken kívül hivatkozásokat is találunk, melyekhez gyakran bírálat is társult. Az előbbire példa a VII. ének 69. sora: „ὄρκια μὲν Κρονίδες ὑψίζυγος οὐκ ἐτέλεσσαν”,¹⁸ Thewrewk fordításában: „Fennen ülő Kronides nem teljesítette frigyünket (Vályi is).” Utóbbira pedig ugyancsak a VII. ének, 91. sora: „ὥς ποτὲ τις ἐρῆει· τὸ δ' ἐμὸν κλέος οὐ ποτ' ὀλεῖται”, fordítása: „Némelyik így szól majd (soha) hírnevem el nem enyészik”, alatta pedig a következő megjegyzést olvashatjuk: „s hírem nevem Szabó Ist. nem egyre megy. Nálam a hangsúly egybeesik az ictussal, Szabónál ellenkezik vele”. Thewrewk precizitása nemcsak a teljes sorok esetében értelmezhető, hanem egyes szintagmák kapcsán is. Tisztában volt korábbi fordításaival, és rendre feljegyezte az azonos sorokat. Így például a VIII. ének 28. sorát: „ὥς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ”, Thewrewknél: „Mondá s mindnyájan némán elcsendesédének = III.95, VII. 92”, majd tovább folytatva „28-30 = IX. 430-432, 693-694”.

¹⁸ Dolgozatomban a görög szöveget a következő szövegkiadásból idéztem: DINDORF, G. (szerk., 1928), *Homeri: Ilias*. Leipzig, Teubner.

Nyelvészként fontos volt számára a görög szavak pontos fordítása, de úgy, hogy azt a magyar közönség is megértse. Hogy az „ügyelmel” (VII. 36) ’ügyyel’-t jelent, a „leverődtök” (VII. 70) ige pedig ’legyőzve lenni’-t, a „megütődtek a szón” (VIII. 29) kifejezés pedig azt jelenti, hogy ’fájdalmasan, szomorúan érezni, megilletődni a hallottakon’, akkor is értette a befogadó, ha nem szótárazott hozzá. Hasonló tájnyelvi szó a IX. ének 434. sorában lévő νόστος főnév „útrakolás”-ként való fordítása, habár felette az *elmenetel* fordítási lehetőség is megjelenik. A VII. ének 73. sorában lévő Παναχαίων fordításával Thewrewk is megküzdött, de végül következetesen használva, meghagyta a kifejezést görögös alakjában, és így lett „panachajok” a magyar fordításban. (További példák: VII. ének 159, 327, 386). Sikeres fordításai közé tartozik a IX. ének 200. sora, – „εἴσω δ' ἐν κλισμοῖσι τάπησι τε πορφυρεοῖσιν” – amelyben a következő megoldást javasolja: „és bíortakarós székekre leülteti őket”, majd a következő megjegyzést fűzi hozzá: „szőnyeg-s székre a helyett hogy szőnyeges székre az eredetiben V. s-sel fordítja. Székre kínálta nekem is eszembe jutott, de furcsállottam. Csak később láttam, hogy Szabó csakugyan használja... szőnyegre kínálta le őket”. Devecseri Gábor fordítása első pillanatra talán szövegghűbbnek tűnhet: „s székre leültetvén s bíbor szőnyegre azonnal”, mégis hatásosabbnak gondolom Thewrewk szóválasztását, ugyanis a τάπης, -ητος, ő főnév jelentése szőnyeg, amelyet székekre és ágyakra terítettek. E magyar kifejezéssel – *bíortakarós* – tudta visszaadni azt a jelentést, ami a homéroszi nyelvben felcsendül. Vannak kevésbé jól sikerült fordításrészletek is, mint például a VIII. ének 162. sorában az utolsó szó fordításával. A δειπάεσιν (δέπας, -ας, τό) eredeti jelentése ’pohár, serleg, kehely’¹⁹, ezzel szemben a kéziratban a *billikomokkal* szóval találkozunk, amelyet Arany János használt *Buda halála* című művében. A szöveg nemcsak archaizmusokat, hanem neologizmusokat is tartalmaz. A VII. ének 360. sorában az „ἐξ ἄρα δὴ τοι ἔπειτα θεοὶ φρένας ὤλεσαν αὐτοί” fordítása: „úgy maguk az isteneink vették el a sütnivalódat”. A hozzáfűzött kommentár pedig a következő: „magyaros, a csípős beszédnek is megfelel, de nem felel meg Homérosznak”.

Például a VII. ének 34. sorában a ἐκάεργε fordítása *védő*, holott a ἐκάεργος melléknév jelentése „messzelövő”.²⁰ Jól látszik, mennyire fontos a pontos fordítás, ugyanis a *messzelövő* jelző nem lehet másé, mint Apollóné, szemben a védővel, ami bárkié lehetne. Mindezek mellett vannak eredményesebb

¹⁹ Uo. 72.

²⁰ ELISCHER József (1901), *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához: Iskolai használatra*, Budapest, 87.

próbálkozások is. A 355. sorban „Ελένης πόσις ἠυκόμοιο”, melyet „hajaszép Helené”-nak fordít le, és hozzá a következő megjegyzést fűzi: „Ily jelzők nem a közönséges beszéd, hanem az epikus vers számára készültek. „széphaju Leto”, „de” haja szép Helené”. Helené elé csakis anapestus vagy emelkedő spondeus állhat a hexameterben. Ez magyarázza az epikus költőnek ebéli eljárását.”

Ponori Thewrewk többször tartott az egyetemen is órát verstani nézeteiről, amelyben sokat és alaposan foglalkozott a zenével és a ritmikával.²¹ Fordítói elvéből következik, hogy igyekezett a homéroszi hexameter pontos visszaadására, de ahogy a fordítás, ez sem sikerült maradéktalanul. Számára elengedhetetlen volt az eposz hű magyarságra való átültetése, ezért kénytelen volt olykor a görög hexametert feláldozni a pontos fordítás érdekében. „Azt hiszem, amit homéroszi hexameter technikájában tapasztalunk, azt a magyarban is megragadhatjuk magunknak, még pedig annál is inkább, ha azt a magyarság javára fordíthatjuk”. Másol így ír erről: „Nem a görög metrika, hanem a magyar rythmika hexameterben a döntő. Az én hexameteremet magyarosan kell olvasni”. Sőt a harmadik füzet 28. lapján kijelenti, hogy „a kétszer hat (így Sz. is) jobb, mint tíz s két ahogy Vályi”. Számos esetben rövidít önkényesen hangzókat, akár az *a* névelő, vagy a szóvégi magán- illetve mássalhangzó kiesések esetében (pl. 7, 334: „gályákho”; 8, 119: „elvétette biz”; 9, 537: „nagyba”). Nemcsak a szóvégi hangzókat vágja le, hanem olykor a ragokat is, amelyek akadályozzák a metrum gördülését: „Némely ragok a szót metrikailag hasznavehetetlenné teszik. Péld: Meleagroszra. Ha éppenséggel el nem kerülhetjük: v.ö. IX. 569. Persephoneához, Persephoneához”. Az Agamemnón nevéhez tett ragok gyakran elmaradnak, de akad olyan eset is, amikor *Átreidésznek* helyett *Atridnak* kifejezés jelenik meg. Hasonló rövidítést alkalmaz Akhilleusz neve kapcsán is, szintén a VII. énekben. A sor fordítása így hangzik: „Túl Achillésen, az orosz lány szívü csatázón”. Ebben az esetben a görög névnek egy magyarosított latin változatát láthatjuk. A sor kapcsán érdemes egy pillantást vetnünk Akhilleusz jelzőjére is, amit Devecseri, sőt Kemenes is helyesen orosz lánszívűnek fordítanak, ám Ponori Thewrewknél a helyesírási hiba miatt a fordítás félrecsúszik. Egy hely kivételével görög istenneveket használ, ám a VIII. ének 202. sorában Héra istennő latin neve, a „Juno” neve jelenik meg („A danaok vesztén Juno búsul harmada lélek”), bár eredetileg a görög szövegben nem szerepel tulajdonnév.

²¹ Ponori Thewrewk Emil előadásai után HARSÁNYI Pál (1903), *Metrika*, Budapest, Könyomás, 16. „Több magyar rhythmus van a hexameterben, mint valamennyi iambicus verseinkben együttvéve. Már pedig senkinek sem jut eszébe a iambus ellen tilalomfát állítani. Ezt a verselési germanismust annyira megszoktuk, hogy fel sem tűnik”.

Ponori Thewrewk a cezúrát is előszeretettel tartja be, ha attól a fordítás gördülékenyebb lesz. A IX. ének 189. sorának fordítása: „Véle mulatta magát (Arany J.) zengén hadi tetteket ajkán”, a hozzá fűzött megjegyzés pedig a következő: „A penthamimeterben bátran használom a pausa segítségét, ha azzal a magyarságnak szolgálak. Édes hazám kevesebb positiót csinál, mint göndör haj”. Nincs következetesség a vonatkozó névmás és a határozó első tagjának hosszúsága tekintetében: van, hogy rövidnek, van, ahol hosszúnak veszi, és ezt így magyarázza: „a hex. végén nem jól hangzik a kit = akkit. A demonstrabis a egészen más, ezen van az accentus”. Érdekes, hogy a „h” hang sem képez mindig pozíciót, például Hektór nevének megjelenésekor sem (pl. VII, 46: „Ált Hektor mellé s szóval szólítja meg őket”; VIII, 493: „Amit a Zeuskedvelt Hektor szolt, tartva kezében”). Él azzal a lehetőséggel, hogy egyes szavakat lehet mély vagy magas magánhangzóval írni, és erre példát is hoz: *tyndér: tündér = odább: odébb, tovább: tovébb, arrább: arrébb, hamarább: hamarébb*. A füzetek végén általános összefoglalást ad az észrevételeiről, legyen az metrikai, szókészlettani, vagy lexikai. Fontos kiemelni a következő megjegyzéseit: „Én figyelmeztettem a magyar philologusokat arra, hogy Homeros annyira tárgyilagos, hogy praesens historicumot soha nem használ. Egyik tanítványommal megjártam. Megrótt azért, hogy fordításomban praesens historicumot is használok. Nem vette észre, hogy nyelvinemünkben nem mindig telik mult időre. Egyébiránt azt is tudnia kellett volna, hogy az ilyen praesens a magyar népnyelvben nagyon is közönséges. Péld: mennek, mendegélnek stb stb. ilyen a tudakosság”.

A századforduló fordításelméleti irányzatai

A nagy kérdés tehát nem az volt, hogy lehet-e Homéroszt fordítani, hanem hogy hogyan kell. Polgár Anikó *Catullus noster* című könyvében hosszan fejtegeti, hogy a XX. században négy különálló fordítói irányzat alakult ki: *rekonstrukció*, *domesztikáció*, *integráció* és *applikáció*.²² Jól látszik, hogy Ponori Thewrewk Emil a rekonstrukció elvét igyekszik követni.

Ponori Thewrewk felfogására rímel Csengery János gondolata is, aki 1894-ben arról ír, hogy a jó műfordítás két alappillére a fordító ismerete mind a forrás-, mind a célnyelvről, ám Csengery a továbbiakban Arany Jánosra hivatkozik, aki azt vallotta: „ha a hangulat megvan, nem baj, ha elvesz néhány szó”.²³

²² POLGÁR Anikó (2003), *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram. Pozsony, 29–38.

²³ CSENERGI [sic] János: *A műfordítás megítélésének kérdéséhez*. Egyetemes Philológiai Közlöny 18 (1894), 214–223.

Arany a XIX. század végére és a XX. század elejére fordítói elvével nagy hatást gyakorolt a magyar irodalmi életben. Jól látható, hogy a XIX. század végén még mindig Arany műfordítói-irodalmi ítéletei a meghatározók. Az 1840-es évektől kezdődően a műfordítás a mű lényegének újrafogalmazásában nyert teret, a nemzeti jelleg és a nemzeti szellem nagyobb hangsúlyt kapott, és az elméleti gondolkodásnak alapkérdése a versformák átültetése lett.²⁴ Heinrich Gusztáv már felismeri, hogy a forma és a tartalom szétválaszthatatlan („anyag és alak nemcsak elválaszthatatlan egésszé forrnak össze, hanem hogy az alak egyszersmind a stil egyik főoszlopa”), de a nyelv kérdését teljesen figyelmen kívül hagyja.²⁵ A XIX. század tehát a homéroszi nyelvben oly csodálatos állandó jelzőket inkább teherként, talán a szóbeliség hagyományából öröklött ismétlésnek ítélte meg. Mivel a fordító egyben anyanyelvének kifinomult virtuóza is, ezeket az újból megjelenő sorokat, jelzős szerkezeteket, elbeszélésmeneteket elvetendőnek tartotta. Ez a felfogás okozta azt, hogy Ponori Thewrewk alkotását inkább filológusi, nyelvész munkának, mint költői bravúrnak tartották. Az 1930-as években Parry és Arend, majd Schadevaldt és Reinhardt felfedezései az ismétlődő kifejezésekről és elbeszélésmenetekről olyan áttörést hoztak a homéroszi eposzok fordításának mechanizmusában, amelynek segítségével Devecseri Gábor elkészíthette mértékadónak tekintett fordítását. Ponori Thewrewk nemcsak fordítói elve, hanem annak következetes megvalósítása miatt is Devecseri Gábor méltó elődjének tekinthető. Ahogy a fentebb bemutatott példákön látszik, helyenként még jobb megoldást is alkalmazott. Hogy miért nem Ponori Thewrewk Homérosz fordítása lett a magyar irodalom elismert Homérosza, annak okai feltehetően a következők.

Konklúzió, összegzés

Bár Ponori Thewrewk hangsúlyozta, hogy munkájának folytatására a hízélgő, kedves szavak bíztatták, arról nem beszélt, hogy a korban akadtak olyanok is, akik ellenezték az ő módszereit, elveit. Baksay Sándor kifejezetten elítélte a hexameter versmérték alkalmazását, és erről így írt: „A hexameter, melyben eddig a klasszikai művek fordítottak, mindig idegen alak marad s kivált ma már, még oly tökéletességében is, mint Vörösmartynál mutatkozik, unalmas. Az örökös pattogás elvonja a figyelmet a belső szépségektől.”²⁶ Baksay abban

²⁴ JÓZAN Ildikó (2009), *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX – XX. században*, in: *Uő: Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*. Balassi Kiadó, Budapest, 68.

²⁵ *Uo.* 92.

²⁶ *A Kisfaludy Társaság Évtapjai*, 18 (1882–1883), 78.

nyújt újat, hogy a célnyelv felől kezd el megközelíteni az eposz fordítását. Thewrewk ezzel szemben még mindig a forrásnyelvet tartja elsődlegesnek. A különbség csupán az, hogy míg az elődök a magyar nyelvet célként aposztrofálták, addig Thewrewk anyanyelve segítségével próbálta megértetni és viszszaadni a homéroszi nyelvet. Számára már a népnyelvi szavak beemelése nem természetesen, hanem tudatosan történik. Ponori Thewrewk fordításának megítélésében nyilvánvalóan nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a teljes fordítás nem készült el.

A feledés legfőbb oka azonban talán másutt keresendő. Ponori Thewrewk saját korának esztétikai ízlése nem a forrásnyelvhez fűződő hűségben látta a hiteles műfordítás legfőbb követelményét. Ekkor már a célnyelv válik fontossá. Nem véletlenül szakít Baksay az eposz versmértékével és fordítja rímes alexandrinusokba, hasonlóképpen Csengery János is. Devecseri Gábor előtt csak Szabó Istvánnak (1853), Kemenes Józsefnek (1891) és Ponori Thewrewk Emilnek (1906) sikerült a szöveg hexameteres átültetése.²⁷ A nagy áttörést azonban Devecseri Gábor hozta meg, aki a maga korában, eleget téve az elvárásoknak egy olyan homéroszi nyelvet alkotott meg, amely részben még metrikájában is szakított elődei verselési hagyományával: az ő hexameterai jóval oldottabbra, és gördülékenyebbé sikeredtek. Ami Ponori Thewrewknél még kissé mesterkéltnek tűnik, az Devecserinél már nem az. Révay József azzal magyarázza Devecseri titkát, hogy hexameterai sok daktilust tartalmaznak, mely a régi fordításokat még nem jellemezte, s emiatt azok sok „lombikban kotyvasztott irodalmi nyelvhez” hasonlítottak.²⁸ A homéroszi jelzők sikerét pedig abban látja, hogy a szóról szóra fordítás során nem szabad, hogy elveszen a forrásnyelv kulturális lényege, hanem annak eszmei és anyagbeli értéke a célnyelvben is ugyanazt a hangsúlyt kapja meg. Devecseri minden korábbi fordítónál precízebben és pontosabban fordított, és minden korábbi fordítónál következetesebb volt.²⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy minden kor kicsit beleolvassa Homéroszba saját korát, és Homéroszból értelmezi saját magát. A költő, fordító akkor tud igazán fontosat mondani, ha a maga korának lényeges kérdéseire – hogyan lett, hogyan működik, mi a helyes alkotásmód – választ tud adni. Homérosz kutatásában azok voltak a kiemelkedő korszakok, ahol lényeges kérdéseket tudtak feltenni. 1906-ban, a XX. század egyik kimagasló fordítása

²⁷ *Magyar Nyelvőr* 77 (1953), 415.

²⁸ *Uo.* 415.

²⁹ *Ритоók* (2009), 102.

méltánytalanul kevés figyelmet kapott. Ha Ponori Thewrewk befejezte volna az Iliász fordítását, és a kézirat tisztázásra került volna, valószínűleg nagyobb megbecsülésben lenne része a XXI. században. A kéziratban maradt megjegyzései alapján egyértelművé vált, hogy Thewrewk tanult a már kiadott első hat ének hibáiból. Munkájának színvonala a mindenki által méltán elfogadott Devecseri-féle fordítást ugyan nem haladja meg, de Devecseri sem így alkotta volna meg saját művét, ha nem olvassa Thewrewköt, és nem tanul a korábbi fordítások hibáiból.

Bibliográfia

- A Kisfaludy Társaság Évtapjai, 18 (1882–1883), 78.
- BABITS Mihály (1978), *Az európai irodalom olvasókönyve, Töredék és vázlat*, s. a. r. GÁL István, Budapest, Magvető.
- CSENGERI [sic] János (1894), A műfordítás megítélésének kérdéséhez. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 18, 214–223.
- DEVECSERI Gábor (ford., 1967) *Homérosz: Iliász*. Budapest, Bibliotheca Classica.
- DINDORF, G. (szerk., 1928), *Homeri: Ilias*. Leipzig, Teubner.
- ELISCHER József (1901), *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához: Iskolai használatra*, Budapest.
- HARSÁNYI Pál (1903), *Metrika*, Budapest, Könyvnyomás.
- JÓZAN Ildikó (2009), *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX – XX. században*, in: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*. Budapest, Balassi.
- KÖLCSEY Ferenc (1960), *Összes művei I.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Magyar Nyelvőr* 77, (1953)
- POLGÁR Anikó (2003), *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Pozsony, Kalligram.
- PONORI THEWREWK Emil (ford., 1906), *Homeros: Ilias. Első kötet. I–VI. ének*. Budapest, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum.
- RITOÓK Zsigmond (2006), *A magyar Homérosz-fordítások. XVIII – XIX. század*, in: HAJDU Péter – POLGÁR Anikó (szerk., 2006) *Papírgaluska*. Budapest, Balassi, 20–90.
- RITOÓK Zsigmond (2009), *A magyar Homérosz-fordítások. XX. század*, in: HAJDU Péter – FERENCZI Attila (szerk., 2009) *A klasszikusok magyarul*, Budapest, Balassi, 104–105.